

19. Швеція підтримує програму ЮНІСЕФ для допомоги дітям, які постраждали від кризи України // ЮНІСЕФ в Україні - [електронний ресурс] - Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26930.html

УДК 94:[061.1:364.4-053.2](477)“1924/1936”

Олянич Лариса Володимирівна

к.і.н., доцент

*кафедри соціально-економічних дисциплін
Харківської гуманітарно-педагогічної академії*

(м. Харків)

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920 –1930 –х РОКАХ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню джерельної бази дитячої безпритульності дітей в Україні у 20-30хрр. Документи представлені рівномірно, мають безпосереднє відношення до науково-історичного дослідження. Вагоме значення мають документи, які були підготовлені та опубліковані західними істориками, архівістами, також донесення німецьких дипломатів в Україні, виявлені в архівах Німеччини.

Ключові слова: *дитяча безпритульність, товариство «Друзі дітей», стенограми, фінансові звіти.*

Джерелознавче дослідження передбачає виявлення, типологізацію та класифікацію історичних джерел для з'ясування конкретних проблем, тобто соціальних систем, явищ, подій, хоча джерелознавство, крім зазначеного, має власний об'єкт і предмет вивчення. Метою дослідження є наукове обґрунтування рівня репрезентативності джерельної бази, повноти її інформативності, встановлення достовірності документів і матеріалів – носіїв інформації про минуле.

Основну групу джерел, яку можна віднести до «генеральної сукупності», користуючись визначенням відомого українського джерелознавця В.В. Підгаєцького [1, с. 207], становлять архівні фонди державних органів влади та громадських організацій досліджуваного періоду, які мають безпосереднє відношення до науково-історичного об'єкту дослідження – дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. Досліджено понад 60 справ архівного фонду Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей», що зберігається в Центральному державному

архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, ф. 264). Документи представлені рівномірно, охоплюючи 1924–1933 рр. Здійснюючи типологічну вибірку, вдалося виявити постанови уряду, інструкції, розпорядження, річні звіти, стенограми, протоколи засідань, посвідчення співробітників, плани роботи, офіційне листування, доповідні і пояснювальні записки правління, тези доповідей, резолюції, фінансові звіти, кошторис товариства, статистичні відомості про первинну мережу товариства. Перелічені документи є переважно оригіналами, автентичність інформації яких не викликає сумніву. Вони дозволили виявити причини безпритульності дітей, її масовий характер, кількість безпритульних, з'ясувати організаційні форми її подолання, показати діяльність центрального правління товариства «Друзі дітей» та його окремих осередків, взаємини державних установ з цією масовою громадською інституцією. Однотипність документів та їх масовість (протоколи засідань правління, анкети, листи, звіти) сприяла здійсненню порівняльного аналізу динаміки безпритульності, форм її існування. Серед архівних справ виявлено статут товариства «Друзі дітей» від 11 березня 1926 р. [2], тобто прийнятого установчим з'їздом товариства, а також статут за 1932 р., доповнений і змінений внаслідок реорганізації форм та функцій самого громадського об'єднання [3]. Важливим джерелом є також стенограми роботи першого всеукраїнського з'їзду товариства «Друзі дітей» у травні 1927 р. [4] та третього з'їзду, який відбувся у липні 1932 р. [5], оскільки вони розкривають організаційні і функціональні проблеми самої громадської інституції, а з другого боку є оригінальним джерелом з'ясування повсякденної діяльності центрального правління та його місцевих осередків, отже забезпечує до певної міри системність дослідження. Хронологічно документи і матеріали фонду завершуються травнем 1933 р., висвітлюють стан боротьби з дитячою безпритульністю у роки голодомору 1932–1933 рр. [6], розкривають обставини і мотиви реорганізації апарату Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей» [7]. У фонді товариства зберігся лист голови диткомісії ВУВК М. Семашка про причини безпритульності дітей в СРСР та УСРР 1932 р., про форми її існування та подолання [8].

Для з'ясування відносин державних установ та громадських об'єднань, які переймалися проблемами ліквідації дитячої безпритульності, інформативними є документи і матеріали Центральної комісії допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦКДД при ВУЦВКУ, ф. 283). Застосовуючи принцип топологічної вибіркості, простежено протоколи засідань пленумів ЦКДД за 1928–1933 рр., тобто до ліквідації цієї установи, а також річні звіти,

плани, доповідні записки, листування між ЦКДД і товариством «Друзі дітей», статистичні відомості.

Матеріали про конкретну діяльність колоній та комун трудового виховання колишніх безпритульних, Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх, а також про функції і повноваження освітніх установ по ліквідації безпритульності дітей досліджено з архівного фонду Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166). Зокрема, виявлено та використано матеріали про роботу трудкомуні імені Ф. Дзержинського біля Харкова [9], протоколи засідань Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх за січень–листопад 1929 р. [10], річний звіт ЦКДД при ВУЦВКу за 1928/29 – першу половину 1929/30 р. [11].

Додаткова інформація стосовно умов затвердження статуту Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» зразка 1932 р. [12], а також доповідна записка про обстеження його діяльності у 1932 р. [13] та про стан дитячої безпритульності у роки голоду [14] зберігається у фонді Народного Комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (ф. 539). Його матеріали вирізняються узагальненням статистичних відомостей про соціально-економічні процеси в суспільстві, оргвисновками контролюючо-ревізійної установи.

Дослідженню підлягають і архівні матеріали Всеукраїнської ради республіканських громадських організацій при ВУЦВКу (ф. 1), особливо про координацію роботи по боротьбі з безпритульністю дітей у 1931–1933 рр. Середина 30-х рр. найменш представлена архівними джерелами у роботах з історії ліквідації безпритульності. Але нам вдалося виявити цікаві документи Надзвичайної комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю при Київській міськраді, яка діяла у 1934–1935 рр. (ф. Р-638). Окремі документи і матеріали, які стосуються дитячої безпритульності, виявлено у фондах ЦК КП(б)У, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України, ф. 1).

Важливим джерелом науково-історичного дослідження соціального феномену безпритульності дітей в УСРР є нормативно-правові акти радянських органів влади, опубліковані в офіційному виданні – «Збірнику законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», починаючи з 1924 р. і до 1936 р. включно. Проаналізовано понад 20 постанов вищих державних органів – ВУЦВКу, ВЦК СРСР, РНК УСРР та РНК СРСР, які мають безпосереднє відношення до проблеми, яка досліджується. Жодна з урядових постанов не мала конкретного відношення до товариства «Друзі дітей», тобто ця громадська інституція була результатом організаційного еволюційного становлення, а не декретована державою. Для з'ясування особливостей соціального

походження безпритульності дітей, форм боротьби з цією аномалією суспільного розвитку виняткове значення мають постанови: РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» 11 червня 1921 р. [15], ВУЦВКу й РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» 23 листопада 1927 р. [16], ВУЦВКу та РНК УСРР «Про зміну й доповнення постанови «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» 14 грудня 1928 р. [17], секретаріату ВУЦВКу «Про діяльність товариства «Друзі Дітей» 16 жовтня 1933 р. [18], РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» 31 жовтня 1935 р. [19], ВУЦВКу і РНК УСРР «Про організацію комісії поліпшення життя дітей (диткомісії)» 20 січня 1936 р. [20]. Перелічені документи були нормативно-правовою основою створення діяльності самого товариства «Друзі дітей», які визначали статус громадської організації і водночас суб'єкта суспільних відносин.

У 20–30-х рр. виходив «Бюлетень Наркомосвіти УСРР», розпорядження Наркомосу УСРР, його циркуляри, які мали безпосереднє відношення до організації боротьби з дитячою безпритульністю. Виявлено близько 40 документів, без використання яких неможливо відтворити події і явища тих років, простежити організаційні та матеріальні заходи державних і громадських установ по ліквідації безпритульності дітей. «Обіжники», тобто оперативне інформування Наркомосом України місцевих відділів народної освіти про поточні справи, безпосередньо стосувалися цього соціального явища. Зокрема, черговий «Бюлетень Наркомосвіти» за листопад 1924 р. мав «обіжника» – «Про заходи до ліквідації дитячої безпритульності», у якому згадується діяльність осередків товариства «Друзі дітей» [21]. Значна частина циркулярів, тобто розпоряджень Наркомосу УСРР стосувалася організації діяльності дитячих будинків, прийомників-розподільників, соціально-правової охорони неповнолітніх (СПОН), налагодження праці в дитячих містечках і колоніях, умов та принципів трудового виховання утриманців дитбудинків. Матеріали «Бюлетеня Наркомосвіти» за 1930 р. дозволяють розкрити спільні і відмінні повноваження СПОНу, і Дитячої соціальної інспекції [22], статут якої опубліковано саме на сторінках «Бюлетеня Наркомосвіти» у 1931 р. [23]. Розпорядження заступника наркома освіти УСРР В.Д. Кузьменка від 17 січня 1931 р. «Про заходи в справі боротьби з дитячою безпритульністю», опубліковано в «Бюлетені», не дублювало інші друковані офіційні видання, яке констатувало той факт, що мережа «... дитячих будинків, колоній, дитячих містечок є єдиним засобом боротьби з дитячою безпритульністю, виховання колишніх безпритульних, як активних учасників соціалістичного будівництва» [24]. На сторінках

«Бюлетеня» з'явилися інструктивно-нормативні матеріали НКО УСРР, які стосувалися порядку приймання бездоглядних дітей до інтернатних установ, розшуку дітей, а також дублювалися урядові постанови. Зокрема, Постанова РНК УСРР від 10 березня 1932 р. «Про заходи до ліквідації вуличної безпритульності» [25].

До структури дослідження джерельної бази віднесено довідкові видання про стан установ соціального виховання в Україні 20-х рр., опубліковані у 1924 р. [26] та 1930 р. [27], хоча у них дуже мало інформації про діяльність дитбудинків та колоній. Безпосереднє відношення до теми дослідження мають опубліковані у 1927 р. матеріали першого всеукраїнського з'їзду товариства «Друзі дітей» [28], звіт про діяльність Українського Червоного Хреста за 1926/27 рік [29], постанови його другого всеукраїнського з'їзду 25–27 травня 1927 р. [30]. Для здійснення порівняльного аналізу організаційних форм боротьби з дитячою безпритульністю в Україні та Росії початку 20-х рр. використано збірник матеріалів першої Московської конференції, яка відбулася у 1924 р. [31].

Наприкінці 20-х рр. вийшли поспіль два тематичних збірника законодавчих актів з питань подолання дитячої безпритульності: один у 1927 р. [32], інший у 1929 р. [33].

В роботі широко представлена періодика 20–30-х рр., особливо журнали – «Друг дітей», «Детскийдом», «Друг детей», «Радянська освіта», «Вестник Просвещения», «Народнопросвещение», «Советскоестроительство», «Вопросы материнства и младенчества», «За коммунистическое воспитание», «Революция и национальности», «Властьсоветов» та інші. На сторінках перелічених часописів, крім авторських публікацій, друкувалися матеріали інформативно-довідкового спрямування, хроніка подій, листи місцевих осередків, нормативні акти. Інформація про створення та діяльність осередків товариства «Друзі дітей» надходила з округів, яку узагальнювали співробітники журналів і друкували. Подібні публікації є дуже важливими, які зафіксували статистику кількісного складу осередків, їх членів, враховуючи факт відсутності офіційної статистики про динаміку безпритульності в Україні. Інколи траплялася інформація про загальну кількість безпритульних дітей в РСФРР [34], відтак її можна порівняти з даними по Україні, але їх підрахунками офіційно не займалися. Рубрики «Нам пишуть», «Листування інструктора», «Друзі дітей та їх робота», виокремлені редакцією журналу «Друг дітей», висвітлювали повсякденну роботу місцевих осередків. На початку 30-х рр. журнал друкував опрацьовані редакцією звіти про роботу місцевих товариств [35], а також розпорядження центральних органів товариства [36].

Тематичних збірників архівних документів, присвячених історії подолання дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. обмаль. Їхнім упорядкуванням займалися переважно представники педагогічної науки. Так, у 2002 р. співробітники Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України та окремими професорами Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка було підготовлено та видано тематичний збірник документів про діяльність Полтавської трудової колонії ім. М. Горького у 1920–1926 рр. До першої частини потрапили матеріали періодики, архівні документи, виявлені упорядниками збірника в Полтаві [37], які хронологічно охоплюють період 1920–1923 рр., а до другої – матеріали про роботу колонії та її керівника А.С. Макаренка за 1924–1926 рр. [38].

Документальні видання про діяльність Полтавської колонії ім. Горького були підготовлені значно раніше німецьким дослідником З. Вайтцом, котрий опублікував у 1992 р. «Нарис роботи Полтавської колонії ім. Горького», написаний А.С. Макаренком у 1925 р., переклавши німецькою мовою російськомовний текст [39]. Він упорядкував та видав документи і матеріали про драматичну соціальну проблему – безпритульності дітей та злочинність неповнолітніх в СРСР 1917 – середини 30-х рр. [40]. Декілька збірників архівних матеріалів про діяльність колонії ім. Горького та комуни ім. Дзержинського підготував та видав Г. Хілліг [41, 42], використавши фонди центральних та обласних архівів України.

Соціально-економічні причини виникнення дитячої безпритульності в Україні 1932–1933 рр. розкривають документи ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), силових структур – ДПУ УСРР, Наркомосту, а також Раднаркому УСРР, опубліковані у збірнику 1990 р. [43], доповненого і перевиданого у 2007 р. [44]. Вони вирізняються тим, що друге видання оформлене згідно вимог археографічної науки, а головна наявність нових документів і матеріалів, знайдених в архівах Москви. Документи відтворюють не лише причини безпритульності, а також показують масову смертність дітей, неспроможність державних та громадських установ подолати рукотворність соціальної катастрофи в українському селі, вирішити проблему так званої «вуличної безпритульності дітей» у містах. Становище дітей в роки колективізації та голоду висвітлюють документи і матеріали збірника, упорядкованого Г.М. Михайличенко та Є.П. Шаталіною [45]. Значну їх частину становлять листи селян, протоколи засідань різних органів влади, доповідні записки керівників державних установ, які зберегли інформацію про безпритульність дітей, форми її існування в містах і селах. Документальні видання, підготовлені українськими істориками у 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., стосувалися

переважно проблеми колективізації та голоду, але виявлені ними матеріали, особливо в архівах Росії, становлять ґрунтовну джерельну базу для дослідження так званих соціоаномальних явищ першої половини 30-х рр. Використано збірники документів про колективізацію і голод на Миколаївщині [46], а також про поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну [47]. З'явилася низка документальних видань про наслідки голодомору на Полтавщині [48], Переяславщині [49], Харківщині [50], які висвітлюють регіональні аспекти трагедії, складовою якої була масова смертність та безпритульність дітей.

Дослідження дитячої безпритульності базується також на документах і матеріалах, підготовлених та опублікованих західними та російськими істориками, архівістами. Важливим джерелом інформації є донесення німецьких дипломатів в Україні про соціально-демографічну ситуацію періоду колективізації та голоду, виявлені в архівах Німеччини Д. Злепком [51], а також доповідні листи італійських консулів про наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні [52]. Документальні видання російських істориків висвітлюють діяльність партійних і державних органів у 1922–1936 рр., роль і місце силових структур в суспільстві – ВЧК, ДПУ, ОДПУ, НКВС [53], показують відносини влади і різних соціальних груп [54], розкривають трагедію радянського села [55]. Згадані збірники, які залучено до роботи, мають документи і матеріали про Україну та безпритульність дітей.

Джерельна база є достатньою для дослідження причин масової безпритульності, організаційних форм її подолання, участі громадськості, з'ясування малодосліджених питань і суперечливих тверджень, які існують в історіографії стосовно походження цієї соціальної аномалії, остаточної дати її подолання. Існує окремий архівний фонд товариства «Друзі дітей», а також документи і матеріали з інших фондів державних та громадських установ, законодавчі акти, періодика, хоча бракує тематичний статистичних довідників.

Джерела та література

1. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. – Дніпропетровськ. Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2001. – 391 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Фонд 264. – Всеукраїнське правління товариства «Друзі дітей» при ВУЦВК. – Опис 1. – Справа 28. – Устав общества «Друзьядетей», 11 марта 1926 г., 8 л.
3. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 530. – Устав общества «Друзьядетей»: Статистические сведения о проведении просветительской, культурно-воспитательной и оздоровительной работы среди детей в УССР общества «Друзьядетей» за 1932 г.

4. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 31. – Документи о подготовке и работе I Всеукраинского съезда общества «Друзья детей» (протоколы, мандаты, переписка), 24 апреля 1926 – 12 октября 1927 г., 161 л.

5. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 533. – Стенограмма заседания III Всеукраинского съезда общества «Друзья детей», 5–18 июля 1932 г.

6. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 546. – Документы о состоянии борьбы с детской беспризорностью в УССР и работе общества «Друзья детей» (постановления, протоколы, план, докладные записки, сведения, справки, информация, переписка), 10 марта 1932 г. – 28 мая 1933 г.

7. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 554. – Документы о реорганизации аппарата и работы Всеукраинского правления общества «Друзья детей» (постановление, докладная записка, списки).

8. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 545. – Документы о ликвидации городских коллективов общества «Друзья детей» в областных центрах УССР (постановления, выписки из приказа и отчеты, сведения, переписка). Письмо председателя деткомиссии ВЦИК Семашко о ликвидации беспризорности в СССР и УССР, 14 марта – 1 сентября 1932 г.

9. ЦДАВО України. – Фонд 166. Народний комісаріат освіти УСРР. – Опис 9. – Справа 339. – Матеріали про роботу трудкомуни ім. Держинського (наказ по комуні, план обслідування колонії, зауваження до планів роботи та штати та тимчасове положення про дитяче містечко), 11 травня – 9 липня 1929 р., 14 л.

10. ЦДАВО України. – Фонд 166. – Опис 9. – Справа 341. – Протоколи (копії) засідань Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх та матеріали до них, 5 січня – 21 листопада 1929 р., 74 л.

11. ЦДАВО України. – Фонд 166. – Опис 9. – Справа 1202. – Звіт Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКу про її роботу за 1928/29 і 1-шу половину 1929/30 р., лист Наркомосу УСРР про відділ народної освіти про проведення роботи по обслідуванню стану політико-виховної роботи в інтернатних установах та статистичні відомості на вихованців дитячих будинків України від 14–18 років, 1930 р., 17 січня.

12. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР). – Опис 10. – Справа 1067. – Документи об утвердженні статутів Всеукраїнського правління «Друзья детей», Союзовоинствующих безбожников, Всеукраїнського об'єднання глухонемых и товариществ слепых (постановления, штаты, переписка), 3 января 1932 г. – 7 января 1933 г.

13. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Опис 10. – Справа 1200. – Документы о культурно-бытовом строительстве, обследовании общества «Друзья детей» (постановления, выписки из протоколов, докладные записки, переписка), 5 января – 29 декабря 1932 г., 268 л.

14. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Опис 10. – Справа 1211. – Документы о выполнении постановления СНК УССР от 21 марта 1932 г. О ликвидации детской беспризорности (выписки из протоколов, докладная записка, переписка), 12 марта – 28 ноября 1932 г., 29 л.

15. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю. Постанова РНК УСРР 11 червня 1921 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1921. – № 11. – Артикул 293.

16. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР. Постанова ВУЦВК й РНК УСРР 23 листопада 1927 р. // ЗУ України. – 1927. – № 66. – Арт. 247.

17. Про зміну й доповнення постанови «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР. Постанова ВУЦВК й РНК УСРР 14 грудня 1928 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 1. – Арт. 7.

18. Про діяльність товариства «Друзі дітей». Постанова секретаріату ВУЦВК-Ку 16 жовтня 1933 р. // ЗУ України. – 1933. – № 55. – Арт. 711.

19. Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездіяльності. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 31 травня 1935 р. // ЗС СРСР. – 1935. – № 32. – Арт. 252.

20. Про організацію комісії поліпшення життя дітей (диткомісії) 20 січня 1936 р. // ЗУ України. – 1936. – № 5. – Арт. 21.

21. Про заходи до ліквідації дитячої безпритульності. Обіжно // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1924. – № 3–4. – С. 106.

22. Про роботу ДСІ // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1930. – № 44. – Арт. 680.

23. Установа про дитячу соціальну інспекцію 15 травня 1931 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1931. – № 29. – Арт. 321.

24. Про заходи в справі боротьби з дитячою безпритульністю 17 січня 1931 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1931. – № 6. – Арт. 67.

25. Про заходи до ліквідації вуличної безпритульності. Постанова РНК УСРР 10 березня 1932 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1932. – № 18. – Арт. 122.

26. Учреждения народного воспитания на Украине. По данным на 1 апреля 1923 г., собранным Ф.Д. Татиным / Под редакцией В.А. Арнаутова. – Х., 1924. – 31 с.

27. Народна освіта України. установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків.: Господарство України, 1930. – 64 с.

28. Первый Всеукраинский съезд друзей детей. – Харків.: Журнал «Друг детей», 1927. – 60 с.

29. Звіт про діяльність товариства Червоного Хреста УСРР за 1926–1927 рік. – Харків.: Центральна комісія УЧХ УСРР, 1928. – 90 с.

30. Постанови другого всеукраїнського з'їзду «Червоного Хреста» УСРР (25–27 травня 1927 р.). – Харків.: ЦК Червоного Хреста УСРР, 1927. – 14 с.

31. Борьба с беспризорностью. Материалы первой Московской конференции по борьбе с беспризорностью 16–17/III–24 г. – М.: Работник просвещения, 1924. – 45 с.

32. Сборник законов и распоряжений по борьбе с детской беспризорностью и по ее предупреждению. – М.: Изд-во ДТК ВЦИК, 1927. – 40 с.

33. Детская беспризорность и безнадзорность и борьба с ними. Выпуск второй. – М.: Изд-во ДТК ВЦИК, 1929. – 300 с.

34. Сколько беспризорных по РСФСР // Друг детей. – 1926. – № 2. – С. 28–29.

35. Работа Харьковського товариства ДД // Друг дітей. – 1930. – № 3. – С. 15–17.

36. Постанова на доповідь Всеукраїнського правління т-ва «ДД» з 1/1–30 р. до 1/1–31 р. та за 1-е півріччя 1932 р. // Друг дітей. – 1932. – № 12. – С. 23–26.

37. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.). Частина I / За ред. акад. І.А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 269 с.

38. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.). Частина 2 / За ред. акад. І.А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 216 с.

39. Makarenko A. Kurze Darstellung der Arbeit der Poltavaer Gor'kiy-Kolonie // Hrsg. Von Siegfried C. Weitz. – Marburg/Gorich/Weiershauser, 1992. – 22 s.
40. Weitz S. C. Materialien zur Geschichte der Jugendverwahrlösung in der Sowjetunion. Band 1: Darstellung. – Marburg a-d-Lahn: transdata publications, 1990. – 386 s.
41. Забота, контроль, вмешательство. Шестьсотчетов об инспекторских и других проверках колонии. М. Горького (1922–1928 гг.) / Составитель Гетц Хиллиг. Opuscula Makarenkiana. Nr. 14. – Marburg, 1994. – 60 с.
42. В Харькові чи в Запорозжє? Сборник документів о переведі колоніями Горького із Полтави на нове місце («Завоєвання Куряжа»). 1925–1926 гг. / Составитель Гетц Хиллиг. Opuscula Makarenkiana. Nr. 5. – Marburg, 1985. – 156 с.
43. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
44. Голодомори 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1125 с.
45. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 732 с.
46. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали. – Миколаїв, 2000. – 212 с.
47. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
48. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. П. Єрмак та ін. – Полтава, 1997. – 264 с.
49. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 445 с.
50. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків – Нью-Йорк – Львів: Вид-во М. П. Коць, 2006. – 415 с.
51. Der ukrainische Hungerholocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. D. Zlepko aus den Beständen des Politischen Archivs im Auswärtigen Amt. – Bonn, 1988. – 309 s.
52. Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Faminttg Ukraine et Dans le Caucasedu Nord latraveslts rapports desdiplomatsitaliens 1932 – 1934 // Cahiers du Monderusse et sovietique. – 1989. – XIX (1-2), p.5-106.
53. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с.
54. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. – М.: РОССПЭН, 1988. – 348 с.
55. Советская деревня глазами ВЧК–ГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Березовича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 840 с.